

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ ДОБУ

Кандидат історичних наук Глушенок Н.М.,
Нарушкевич О.Г.

Досліджується розвиток розмовної та офіційної української мови під час перебування українських земель в складі Литовського князівства, Польщі та Молдавського князівства. Аналізується стан церковнослов'янської мови впродовж XIV — XVI ст.

Describes the development of conversational and business of the Ukrainian language during the stay of the Ukrainian lands in the Duchy of Lithuanian, Poland and of Moldavia. Analyse development of Church Slavonic language in the century

Актуальність вивчення історії української мови полягає в тому що кожен народ, кожна нація повинні знати про виникнення, розвиток своєї мови. Історія української мови вкладається в різні схеми залежно від того як висвітлюється історія України, української культури. У ній враховується визначальна для літературно-писемних стилів характеристика: співвідношення усної і писемної форм мови. Ще до того, як з'явилися писемні пам'ятки староукраїнською (давньоруською) мовою, усна народнопоетична творчість шліфувала, унормовувала мову, сприяла витворенню традиційних формул, що й увійшли згодом у літературну мову княжої доби. З огляду на це, актуальним є дослідження стану української мови в литовсько-польську добу, як найважливішої складової національної культури. Предметом дослідження є поширення розмовної та використання офіційної української мови в діловодстві Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Молдавського князівства.

Основні завдання даного дослідження:

— проаналізувати фонетичні інновації, що виникли на українській території, яка знаходилася у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої;

— визначити фонетичні зміни в українській мові під час перебування українських земель в складі Молдавського князівства;

— дослідити процес віддалення розмовної української мови від церковнослов'янської та зміни, ним зумовлені.

Ослаблені золотоординським ігом, українські землі були захоплені сильнішими європейськими державами: Угорщина ще в XI ст. захопила Закарпаття; Литва до 60-70-х років XIV ст. приєднала більшу частину українських земель (Волинь, Лівобережну Україну, Поділля) й утримувала їх до 1569 р.; Польща в сер. XIV ст. захопила Галичину, а з 1569 р. до неї перейшли всі литовські володіння в Україні; Молдавія в XIV ст. приєднала українську Буковину (в XIV ст. Молдавія разом з Буковиною потрапила в залежність від Туреччини); Московська держава постає з кінця XV ст. і відразу починає просуватися в українські землі, захопивши вже в кінці XV ст. Чернігово-Сіверщину. Більша частина українських земель перебувала на той час у складі Литви та Польщі, тому і період отримав назву — литовсько-польська доба.

Найважливішим чинником і необхідною умовою поступу національної культури був розвиток української мови. Ще в XI — XIV ст. в деяких літературних пам'ятках чітко відбито риси, властиві більш пізній українській мові.

У період від 1230-их рр. до 1377 р. українські й білоруські землі «майже без опору були інкорпоровані до Литовської держави і взяли участь у державній адміністрації. Наприкінці XIV ст. у Великому князівстві Литовському найуживанішою в усіх сферах життя стала літературна староукраїнська мова, що в той час офіційно називалася «руським езиком», являючи собою суміш церковнослов'янської, розмовної старо-білоруської та розмовної староукраїнської мов з окремими словами та зворотами польської та латинської мов. У збірнику законів 1565 р. було записано, що «писар меський по-руськи маєть літерами і словами руськими всі листи і позови писати». Руська мова існувала у двох варіантах — північному (білоруському) і південному (українському).

У XIV—XV ст. мова документів Великого князівства Литовського щораз більше наближувалася до української розмовної мови. І. Огієнко зазначав: «Значення актової мови (тобто «мови документів») в історії

розвитку української літературної мови дуже велике, першорядне, бо вона стала провідником живої нашої мови до мови літературної

Українська мова протягом XIV — XVI ст. зазнала помітного розвитку шляхом подальшого збагачення елементами усної народної мови та запозичення і освоєння іншомовної лексики. За Ю. Шевельовим, ранньосередньоукраїнський період у розвитку української мови (XV—XVI ст.) можна визначити як час переважно самотніх змін у фонетичній системі, що були притаманні лише українській мові.

Необхідно виділити наступні фонетичні інновації, що виникли на українській території, яка знаходилася у складі Великого князівства Литовського:

- огублення ([wolk] → [wowlk]),
- вставний голосний після сонорних у кореневих складах ([kr'wawI j] → [krI 'wawI j]),
- новий статус дзвінкості ([wez'tI], [d'ɪd]),
- протетичний [г] перед [o] (Західне Полісся та Волинь) та перед [u-] (Середнє Полісся),
- частковий перехід переднаголошеного [o] в [a] перед наголошеним [a] ([bo'ratI j] → [ba'ratI j]).

Старий поділ діалектів на київсько-поліські та південно-західні не зберігся: можна говорити про перерозподіл діалектів, а також про національно-мовну єдність (про це свідчить формування південно-східного наріччя з північного та південно-західного).

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. основну роль почали відігравати п'ять мов з різними рівнями «гідності»: грецька (давньогрецька), латинська, церковнослов'янська (староболгарська), польська і руська. Якщо церковнослов'янську (староболгарську) мову як символ православ'я було протиставлено латинській — символу католицизму, то щодо руської простої мови знаменна перша теоретична і водночас практична спроба встановити її «гідність», а саме використання для апостольських цілей: проповідей у церквах, відтак в «Учительних Євангеліях», а згодом у перекладах Святого Письма.

Ідеологом «мовних гідностей» у цей час став видатний лінгвіст і релігійний діяч М. Смотрицький. Він встановив чітку ієрархію п'яток мов: давньогрецька, латинська і церковнослов'янська (староболгарська) мали повну «гідність» і утворили трійцю священних мов. Руську і польську мову мали використовувати у перекладах і роз'ясненнях для менш освічених людей. Серед трьох священних мов М. Смотрицький надавав абсолютну перевагу давньогрецькій мові.

Фонетичні інновації, що виникли на українській території, яка знаходилася у складі Польського королівства наступні:

- глухі приголосні не стали дзвінками у таких словах, як вести ! везти,
- оглушення кінцевого приголосного ([did] → [dit]),
- перехід ненаголошеного [o] в [u] перед складом з наголошеним [u] — «укання» ([ko'ʒ ux] → [ku'ʒ ux], (інновація поширилася на інші регіони),
- підвищенні артикуляції [ʲa] з перетворенням його на [ʲe] ([ʲtʲamI tI] → [ʲtʲemI tI]),
- протетичний [w] перед [o-] (ворати в наддністрянських і надсянських говірках, в літературній мові орати, інновація поширилася на інші регіони),
- середньопіднебінні приголосні стверділи набагато раніше, ніж в інших регіонах (інновація поширилася на інші регіони).

Буковина — історичні українські землі, розташовані між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту та Серету. У 40-50-х рр. XIV ст. ці землі потрапили під владу Угорщини, король якої Людовік призначив сюди намісником воєводу Драгоша. Після утворення Молдавського князівства Буковина перейшла під його владу і перебувала у його складі аж до кінця XVIII ст. Більша частина слов'янського україномовного населення була асимільована новоприбулими румунськими мігрантами з Трансильванії, однак на півночі, у Північній Буковині, збереглося автохтонне українське населення. Русини-українці становили приблизно третину населення Молдавського князівства. Частина з них тут уціліли ще з часів Русі, інших господарі Молдови приводили як полонених з походів на руські землі Польського королівства. Господар Молдови Стефан III Великий, приміром, ходив під Коломию, Тербовлю і навіть Львів.

Окремі волості були суцільно українськими, серед бояр і придворних молдавських князів теж було чимало українців. Молдавське письменство відчувало вплив старої української актової мови, адже молдавські господарі мали писарів (канцлерів) українського походження з числа буковинців. Зразок мови молдавської грамоти: «... Герге, уставши ся з добрыми людьми, перепросиль пана Костю, абы его простиль на тоє село и на домы, и пань Косте ся смиловаль на него...». Л. Булаховський вважав найстаршими відомими пам'ятками, в яких відбилися основні особливості, що диференціюють українську мову, саме дві грамоти Молдавського князівства — 1360 і 1380 рр.

Водночас Молдавське князівство підтримувало тісні культурні зв'язки з Волооським князівством (сучасна Південна Румунія), де в актах переважала церковнослов'янська мова з південнослов'янськими (середньоболгарськими) рисами. Окремі акти, які слідували цій писемній традиції, виходили також з канцелярії Молдавського князівства. У Молдавському князівстві у літургійній практиці вживалася церковнослов'янська мова, літописи писалися теж церковнослов'янською, в якій відчутні південнослов'янські, а не українські елементи.

Коли після тривалої боротьби Болгарське царство було захоплено турками, освічені болгари стали шукати притулку в інших слов'янських країнах, де поширювали церковнослов'янську мову. В Україні київський митрополитичий престол обійняв видатний болгарський церковний діяч Кипрія́н Цамблак (Цамвлак) (1375—1406 р.), ставши митрополитом Київським і всієї Русі. У 1414 р. митрополитом Київським і Литовським став його родич Григорій Цамблак. Від 1390 до 1550 р. до Києва було привнесено новий тип староболгарської мови. Ця нова тенденція мала на меті очистити староболгарську мову від будь-якого вкраплення до неї місцевих діалектів. Джерело цієї тенденції сягає священницького кола болгарського патріарха Євтимія I (1375 — 1393 рр.).

Повторне запровадження «чистої» церковнослов'янської мови мало релігійне підґрунтя: по-перше, «літературна мова вважалася системою знаків, що виражали закінчену релігійну правду», у яку не всі мали право бути посвяченими; по-друге, ця мова була знаком чогось «поза суетним світом і над ним». Піднесення церковнослов'янської мови мало визначальне ідеологічне значення: ця мова була своєрідним гаслом православ'я, одним з випробуваних знарядь боротьби за незалежність української культури від католицької експансії та ополячення.

Підтвердженням цього стала Острозька Біблія 1581 р. з її послідовно староболгарським текстом без жодних елементів української народної мови. З богословського боку текст «Острозької Біблії» — це великий успіх, однак, з іншого боку, цей переклад зініційований князем Костянтином Острозьким, «зафіксував дальший розрив між церковною (слов'янською) та літературною (напівнародною) мовою. А головне, церковнослов'янський текст цей не міг стати основою норми літературної мови на Україні».

Намагання писати релігійні тексти «промстою мовою» простежується в Україні у XV ст. З того часу до нас дійшло близько тридцяти текстів. Відома, зокрема, написана у 1489 р. у Кам'янці-Подільському «Четья» — у ній вживається багато слів та зворотів живої української мови. Ця пам'ятка відобразила «трансформацію церковнослов'янської мови в українську через насичення елементами української мови на різних рівнях».

У XVI ст. в Україні помітно активізувалося релігійно-культурне життя. Саме на той час припадають перші спроби здійснити переклади «промстою мовою» біблійних книг. У перекладах «промстою мовою» біблійних текстів знаходимо церковнослов'янську лексику (переважно такі слова, яким важко було знайти відповідники), а також слова, що увійшли до сучасних української, білоруської, польської й навіть чеської мов, деякі діалектизми тощо.

Перша значна спроба на українсько-білоруському ґрунті здійснити переклад «простою мовою» біблійних книг та видати їх, належить білорусу Францискові Скорині. Зразком і орієнтиром для нього виступав чеський переклад Біблії 1506 р.

В 1556-1561 рр. у Пересопницькому православному монастирі на Волині Михайлом Вагилевичем із Сянока на замовлення княгині Анастасії Гольшанської-Заславської було зроблено перший з відомих донині перекладів текстів Євангелія з болгарської на розмовну українську мову. У рукописах Пересопницького Євангелія чітко виявлені фонетичні, граматичні, лексичні риси живої народної української мови XVI ст. Переписувачі виявили чималий такт, сполучаючи українські розмовні елементи з церковнослов'янськими, можна стверджувати, що була зроблена спроба створити українську літературну мову, яка б могла функціонувати у сфері «високої» культури. Ця найдосконаліша рукописна книга — величне творіння,

унікальна пам'ятка української культури, національна святиня України, результат багаторічної подвижницької праці.

У 60-і роки XVI ст. на Волині з'являються й інші переклади біблійних книг розмовною українською мовою. Ці переклади були пов'язані з польськими протестантськими впливами. Значну роль тут відіграла Радзівіллівська Біблія. Як зазначає Дмитро Чижевський, саме вона помітно вплинула на появу Крехівського Апостола — український текст цього перекладу був складений переважно на основі Радзівіллівської Біблії.

I. Огієнко писав про мовну ситуацію в Україні в XVII ст.: «Церковнослов'янська мова вже настільки трудна, вже так мало її розуміють, що й сама церква українська стає немилою для її власних синів.

З віддаленням розмовної української мови від церковнослов'янської з'явилася потреба у перекладних церковнослов'янсько-українських словниках. Найбільш раннім з відомих перекладних церковнослов'янсько-українських словників є рукописний «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто» (укр. Словник з тлумаченням церковнослов'янських слів простою мовою). У 1884 р. його було опубліковано архімандритом Амфілохієм у «Читаннях у Товаристві історії та давностей російських при Московському університеті». У передмові до публікації архімандрит Амфілохій писав, що він придбав у торгівця давніми книгами Г. Шишкова Острозьку Біблію (1581 року), яка привертає увагу поясненнями XVII ст. на полях змісту деяких глав з Біблії, окремих думок та слів тощо. «У кінці Біблії», — пише Амфілохій, — «на 7-ми вплетених аркушах написаний примітний словник, названий укладачем «Лексисъ, съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто». Власник цього примітного рукопису, судячи з численних приписок на полях, жив у західних губерніях. Амфілохій правильно відзначив, що «цей словник є чи не найдавнішою спробою українського азбуковника»

«Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто» не становить закінченої праці. У ньому чимало слів залишилось без перекладу з невідомих причин. На відміну від попередніх словників, де церковнослов'янські слова тлумачилися тією ж церковнослов'янською мовою, у «Лексисі ... просто» вперше слова розташовані за абеткою, щоправда алфавітний порядок витриманий лише щодо початкової літери. Над реєстром поданий загальний підзаголовок «пословенску», над перекладною частиною — «просто».

Реєстрове церковнослов'янське слово перекладається одним, зрідка кількома українськими словами або пояснюється словосполученням. Наприклад: блюдо — укр. миса, брашно — укр. покормъ, бронь — укр. панцьорь, врачъ — укр. лѣ карь, докторъ, вѣ твиює — укр. голъе, розки, дѣ тище — укр. дѣ тина, гололидица, десная — укр. мѣ стце правое тощо.

Значну працю здійснив український учений Лаврентій Зизаній. Свою книжку «Граматику словенську» він видрукував у Вільні 1596 р. Зизаній був також автором «Лексиса» (1596 р.) — першого українського друкованого словника, де церковнослов'янські слова перекладалися українською мовою.

Реєстр «Лексиса» Л. Зизанія налічує 1061 слово церковнослов'янської мови. Лаврентій Зизаній розташував реєстрові слова в такому алфавітному порядку: А, Б, В, Г, Д, Є, Ж, З, І, И, К, Л, М, Н, О (разом з Оу, тобто У), П, Р, С, Т, Ф, Х, Щ, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, V, що дещо нагадує послідовність розташування літер у грецькій абетці.

Церковнослов'янські слова перекладаються українською літературною мовою другої половини XVI ст. Між церковнослов'янською й українською мовами проведена виразна межа — церковнослов'янські слова та форми в перекладній частині зустрічаються дуже рідко. Значну кількість слів перекладної частини становлять українські народні слова й вирази, які живуть і в сучасній мові: абіє — укр. заразъ, безуме(н) — укр. дуре(н), бедро — укр. бокъ, кличъ — укр. крикъ, гукъ, верескъ, лысть — укр. лы(т)ка, мѣ ль — укр. вапно, крейда, негли — укр. заледвѣ, ачей, на дро — укр. пазуха, пѣ те(л) — укр. когутъ, пѣ ве(н), петухъ, ропцу — укр. нарѣ каю, свѣ дительствоую — укр. свѣ дчу, юноша — укр. парубо(к) младаецъ, зѣ ница — укр. зѣ (н)ка, чоловѣ чокъ, шапство — укр. ча (ч)ка (пор. суч. цяцька) тощо.

Отже, українська культура литовсько-польської доби розвивалася в надзвичайно складних умовах. До них слід віднести розз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, соціальне і національне гноблення з боку польських, литовських, угорських, турецьких та інших іноземних загарбників, постійну жорстоку агресію татар. Разом з тим XIV — XVI ст. — це час подальшого формування українського народу, активізація його боротьби проти польсько-литовського панування. Тому головним питанням культурного життя цієї доби було національне питання. Це було пов'язано з необхідністю збереження українського народу як такого, його мови, культури від процесів чужоземної колонізації та асиміляції.

Література

1. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови: Фонетика. — К., 1979. — 367 с.
2. Шамхатов О.О., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської Староукраїнщини XI-XVIII в. — К., 1924. - С.5-134.
3. Плющ П.П. Історія української літературної мови. — К., 1971.
4. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янської літературної мови. — К., 1985.

УДК 004.89:614.841.4

МЕТОД РЕШЕНИЯ ЗАДАЧИ КОМПЛЕКТОВАНИЯ АВАРИЙНО-СПАСАТЕЛЬНОЙ ТЕХНИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРИНЦИПА ДОМИНИРОВАНИЯ И ГЕНЕТИЧЕСКОГО АЛГОРИТМА

Доктор технических наук Снитюк В.Е.,
Кучер П.П.

В статье рассмотрена задача комплектования аварийно-спасательной техники, которая становится особенно актуальной в условиях ресурсного дефицита. Предложена формализованная постановка задачи комплектования и разработан метод ее решения, базирующийся на применении принципа доминирования и элементов генетического алгоритма. Определены направления усовершенствования метода, исходя из предоставления протекции перспективным потенциальным решениям задачи.

In this paper the problem of rescue technics acquisition which becomes especially actual in resource deficiency conditions is considered. The formalized statement of acquisition problem is offered and its decision method which is based on application of a domination principle and genetic algorithm elements is developed. Directions of method improvement, proceeding from patronage granting to perspective potential decisions are defined.

Введение. Ориентация на зарубежные формы и организацию аварийно-спасательных работ, а также необходимость перехода от унифицированных форм оказания помощи при пожарах, катастрофах или авариях к некоторой степени их универсализации являются определяющими причинами разработки технологий интеграции ранее отдельно существовавших служб (101, 102, 103, 104). На целесообразность создания службы 112 как аналога американской 911 обратил внимание и президент Украины в своем поручении премьер-министру. Одной из важных задач, сопровождающих процесс такой интеграции, является комплектование аварийно-спасательной техники (КАСТ). Актуальность ее решения обусловлена тем, что в большинстве случаев аварийно-спасательная техника (АСТ) размещается на шасси пожарного автомобиля. Многообразие функций современной АСТ и ее номенклатура указывают на необходимость выбора приемлемого варианта КАСТ как решение задачи оптимизации.

Ранее отдельные аспекты решения задачи КАСТ уже рассматривались авторами. Так, в частности, в работе [1] осуществлена постановка задачи КАСТ как задачи многокритериальной оптимизации, в качестве критериальных функций указаны функциональность, надежность, производительность и цена. Там же рассмотрены проблемы построения интегральной целевой функции и выполнен анализ традиционных методов решения подобных задач, в качестве одного из основных методов решения задачи указано на эволюционное моделирование. Учитывая субъективный характер приоритетов критериальных функций, в статье [2] для их объективизации предложено использовать элементы теории нечетких множеств, что позволило определить приоритеты того или иного варианта комплектования и, соответственно, осуществить выбор.

Рассматриваемая далее задача КАСТ имеет общие аспекты с задачей упаковки в контейнеры [3]. Главное отличие заключается в ее многокритериальности. Если традиционно задачу об упаковке решают по критерию веса или размера (об), то в задаче КАСТ критериев много и, кроме них, существуют ограничения на габаритные размеры элементов АСТ. Очевидно, что составляющие интегральной функции являются в некотором смысле антагонистичными и, кроме того, целевая функция в таком же смысле антагонистична ограничениям на габариты. Среди недостатков ранее рассмотренных методов решения задачи